

İBADET DİLİNİN TÜRKÇELEŞTİRİLMESİ BAĞLAMINDA TÜRKÇE EZAN DENEMESİ VE BUNA GÖSTERİLEN TEPKİLER

*Ali DİKİCİ**

Giriş

Yakın tarihimizde uzun süre tartışmalara neden olmuş, günümüzde bile siyasi tartışmalara kaynaklık eden konulardan bir tanesi ezanın Türkçe okunması uygulamasıdır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması yolunda adımlar atılırken "dinde reform" olarak adlandırılabilen birtakım uygulamalara da tanık olundu. Türkçe ezan da bu uygulamalar çerçevesinde atılan önemli adımlardan birisiydi. Bu uygulama üzerinde yapılan tartışmaların sadece yasağın uygulandığı 1932-1950 yılları arasında değil, günümüze kadar sürüp gelmesi konuyu incelenmeye değer kılmaktadır.

Ancak Türkçe ezan konusu Cumhuriyetle birlikte ortaya çıkmış bir konu olmayıp, bu uygulamaya ait düşüncenin kökenlerinin, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde yaşanan dinin millileştirilmesi ve ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi tartışmalarına kadar uzandığı görülmektedir. Konu özellikle Ali Suavi ve Ziya Gökalp tarafından dile getirilmiştir. Uluslaşma programındaki dil ve din bağlantısının belki de en meşhur ifadesini Ziya Gökalp'in 1918 yılında Yeni Hayat dergisinde yayımlanan Vatan adlı şiirinde bulmak mümkündür:

Bir ülke ki, camiinde Türkçe ezan okunur.
Köylü anlar manasını namazdaki duanın...
Bir ülke ki, mektebinde Türkçe Kur'an okunur.
Küçük, büyük herkes bilir buyruğunu Hüdâ'nın...
Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın!.

* Dr. 4. Sınıf Emniyet Müdürü, Şanlıurfa.

Ziya Gökalp ayrıca "Dinî Türkçülük, din kitaplarının ve hutbelerle vaazların Türkçe olması demektir... Kur'an-ı Kerimin ve gerek ibadet ve ayinlerden sonra okunan bütün dualarla münacatların ve hutbelerin Türkçe okunması lâzım gelir"¹ görüşünü savunmuştur. Cumhuriyet kadroları, 'İslamiyet'in millileştirilmesine' yönelik politikalarında Ziya Gökalp'in bu düşüncelerinden oldukça etkilenmiştir.

Türkçe Kur'an ve Türkçe Hutbe konusu özellikle İkinci Meşrutiyet'ten sonra sıkça gündeme geldi, hatta İttihatçıların mollalığını yapan Mehmed Ubeydullah Efendi, Talat Paşa'dan Türkçe namaz kıldırmak için izin istedi. Talat Paşa ise şartların buna elvermediğini söyleyerek bu talebi geri çevirdi. Daha sonra deneme mahiyetinde Kur'an, önce dergilerde, sonra da kitap halinde Türkçe olarak basıldı.

Tanzimat ve II. Meşrutiyet döneminde sadece Türkçe Kur'an değil, Türkçe namaz ve Türkçe Hutbe konusu tartışıldı ve çeşitli denemeler yapıldı, ancak dönemin şartları gereği bu düşünceler hayata geçirilemedi. Cumhuriyetin ilanına kadar süreçte ciddi bir mesafe kat edilemezken, ancak Cumhuriyetle birlikte başlatılan devrimler sürecinde somut adımlar atılabildi. Bu nedenle Cumhuriyet döneminde ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi konusunda girişilen faaliyetleri, uzun yıllardır devam eden ancak bir türlü gerçekleştirilme cesareti bulunamayan bir projenin cesurca uygulamaya geçirilmesi olarak nitelemek mümkündür.

Bu makalede Türkçe Ezanın yanı sıra ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi projesi kapsamında yer alan Kur'an, Tekbir, Salât-ı Şerife, hutbe ve namazın da Türkçeleştirilmesi konusundaki gelişmeler tarihi kronoloji içerisinde ele alındı. Çünkü Ezanın Türkçeleştirilmesi diğerlerinden bağımsız bir olgu değildi ve hepsi birbiriyle ilintili idi. Ancak bu makalemizde ağırlıklı olarak Türkçe ezan uygulaması ve uygulamaya gösterilen tepkiler üzerinde duruldu. Bu konuda özellikle Emniyet Genel Müdürlüğü arşiv kaynaklarında yer alan belgeler ışığında, uygulamada karşılaşılan direnç ve güvenlik güçlerinin bu konudaki mücadelelerini gösteren örnek bazı olaylara da yer verildi.

İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi ve Türkçe Kur'an Çalışmaları

Cumhuriyet'in kurucu kadroları, Osmanlı'nın son dönemlerinde dile getirilen ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi konusuna sahip çıktılar. Çünkü

¹ Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, MEB Yayınları, İstanbul, 1990, s. 176-177.

Cumhuriyet döneminde, Türk toplumunun çağdaşlaşması, yeni bir tarih bilinciyle başlatılmıştı ve bu yeni bilinç ise, yeni bir dilde yansıtılmalıydı.² Bu çalışmaların amacı, dinin millileştirilmesi ve bu yolla ulus inşasının hızlanmasıydı.

Bu yönde yürütülen çalışmalarda Atatürk'ün amacının, Arapça'yı ibadet dili olmaktan çıkarıp, Türkçe'yi camiye hâkim kılmak olduğunu söylemek mümkündür. Atatürk'ün kendi sözlerinden buna dair ipuçlarını görebiliriz: “Muhammed'in dinini kabul edenler, kendilerini unutmaya, hayatlarını Allah kelimesinin her yerde yükseltilmesine hasr etmeye mecburdular. Bununla beraber Allah'a kendi milli lisanında değil, Allah'ın Arap kavmine gönderdiği Arapça kitapla ibadet ve münacatta bulunacaktı. Arapça öğrenmedikçe, Allah'a ne dediğini bilmeyecekti. Bu vaziyet karşısında Türk milleti birçok asırlar, ne yaptığını, ne yapacağını bilmeksizin, adeta bir kelimsinin bile manasını bilmediği halde Kuran'ı ezberlemekten beyni sulanmış hafızlara döndüler.”³

Atatürk'ün 30 Kasım 1929'da Vossische Zeitung muhabirine verdiği şu demeç, bu düşünceyi pekiştirmesi bakımından önemlidir: “Ahiren Kur'an'ın tercüme edilmesini emrettim. Bu da ilk defa Türkçe'ye tercüme ediliyor. Muhammed'in hayatına ait bir kitabın [Sahih-i Buharî'nin] tercüme edilmesi için de emir verdim. Halk, tekerrür etmekte bulunan birşey mevcut olduğunu ve din ricalinin derdinin, ancak kendi karınlarını doyurup, başka bir işleri olmadığını bilsinler.”⁴

Temelde bu düşüncelerden yola çıkılarak başlatılan Türkçeleştirme alanında ilk ciddi çalışmalar, Kur'an'ın tercüme edilmesi yönünde başlatıldı. Nitekim Cumhuriyet'in ilânından birkaç ay sonra ilk Ramazan ayında, iki Kur'an tercümesinin yayımlanması, kısa bir süre sonra bunlara askerî ataşelik yapmış olan Albay Cemil Said (Dikel) tarafından bir üçüncüsünün eklenmesi, bu düşüncenin en somut göstergeleridir.

Ne var ki o günlerde basın sahasındaki hâkimiyetlerini devam ettiren İstanbul ağırlıklı muhalif çevreler, her üç çeviriyi de ciddi bir şekilde eleştirdiler. Hatta Diyanet İşleri Reisi Rifat Efendi (Börekçi), bir beyanname yayımlayarak halkı bu çevirilere iltifat etmemeleri konusunda uyardı. Çeviriler konusunda oluşturulan bu atmosfer büyük sıkıntı oluşturmuş, sıkıntılar sadece

² Akşit Göktürk, “Çağdaş Uygarlığın Türkçesi”, Atatürk'ün Yolunda Türk Dil Devrimi, Topluçalışım, 17-18 Ocak 1981 Bildiriler-Topluçalışım, TDK, Ankara, 1981, ss. 44-45.

³ Afet İnan, Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998, s. 366.

⁴ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1918-1937), III/124-125, TTK, 4. bas., Ankara, 1989, s. 85.

belli yerlerde dile getirilmekle kalmamış, basında da ilmî bir çevirinin lüzumuna dair yazılar çıkmaya başlamıştı.

İşte tam da bu sıralarda, 21 Şubat 1925'de T.B.M.M.'inde Diyanet İşleri Riyaseti'nin bütçe müzakereleri yapılırken, Eskişehir Mebusu Abdullah Azmi Efendi (Torun) "Hatalı Kur'an çevirilerinin yayımlandığı ve mevcut Türkçe tefsirlerin yetersiz kaldığı" gerekçesini ileri sürerek Meclise, altında 53 arkadaşının imzası bulunan bir önerge sundu. Bu önergeyle Kur'an'ın ve hâdislerin Türkçe tercümesini ve tefsirini yapacak uzman heyete ücret ve masraf olarak 20.000 TL, ödenek ayrılması kabul edildi. Bu çerçevede, Kur'an'ı Türkçe'ye çevirme görevi TBMM tarafından Mehmed Akife, ancak Mehmet Akif vazgeçince bu görev Elmalılı Hamdi Yazır'a verildi.

Bu arada 1926 yılının Ramazan ayında İstanbul'da ilginç bir olay yaşandı. Göztepe'de Cemaleddin Efendi adında bir imam Türkçe namaz kıldırınca halktan gelen yoğun tepkiler üzerine Diyanet İşlerince görevden alındı ve Maarif Vekâletince İmam-Hatip Mektebi öğretmenliğine atandı.

İbadetin Türkçeleştirilmesi hedefine yönelik bu adımların en önemlilerinden birisi 1928 yılının Haziran ayında atıldı. Darülfünun İlahiyat Fakültesi bünyesinde, edebiyat tarihçisi M. Fuat Köprülü başkanlığında oluşturulan komisyonun hazırladığı raporda "İbadet lisanı Türkçe olmalıdır. Ayinlerin, duaların, hutbelerin Türkçe şekilleri kabul ve istimal edilmelidir"⁵ önerisi getirildi. Ancak halktan gelen sert tepkiler üzerine "bu teklif uygulamaya geçirilemedi."⁶

"Otuzlu yıllarda Kur'an birkaç defa Türkçe'ye çevrildi, fakat bu, dil meselesi üzerinde tutucu görüşlere sahip kişilerce gerçekleştirildi. Üstelik Kur'an'ın tam bir tercümesinin modern Türkçe'nin gelişmesinde göstereceği etki; İncil'in İngilizce'ye tam çevirisinin İngilizce'nin gelişimindeki etkisi veya Luther'in İncil tercümesinin Almanca'nın gelişmesinde gösterdiği etkiye benzer bir etki olacaktı."⁷

Kur'an'ın Türkçe'ye çevrilme faaliyetlerinin ardından Türkçe olarak okunması hususundaki ilk somut uygulama 22 Ocak 1932 tarihinde gerçekleşti ve İstanbul'da Yerebatan Camii'nde ilk defa Türkçe Kur'an okundu. Hafız Yaşar

⁵ Gotthard Jaschke, Yeni Türkiye'de İslamcılık, (çev. Hayrullah Örs), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972, ss. 44-45.

⁶ Uriel Heyd, Language Reform in Modern Turkey, Israel Oriental Society, Jerusalem, 1954, s. 22.

⁷ Heyd, a.g.e., ss. 55-56.

(Okur), Yasin Suresi'ni önce Arapça sonra da Türkçe olarak okudu.⁸ Ertesi akşam da, Atatürk'ün emriyle dokuz ünlü hafız, Dolmabahçe Sarayı'nda bir araya gelerek ezanın ve hutbenin Türkçeleştirilmesi çalışmalarına başladı. Bu komisyonun aldığı kararlar doğrultusunda 24 Ocak 1932 günü İstanbul camilerinde Türkçe Kur'an okunmaya başlandı ve uygulama hızla öbür camilere yayıldı. Giderek daha fazla camide Türkçe Kur'an okunuyor, bu camiler, meraklı kalabalığıyla dolup taşıyordu. Gazeteler bir gün önceden hangi hafızın hangi camide ve saat kaçta Türkçe Kur'an okuyacağını yazmaya, ertesi gün de hafızların büyük resmini baş sayfadan vermeye başladılar. Asıl gösteri, 27 Ocak günü Süleymaniye Camii'nde, 29 Ocak günü de Sultanahmet Camii'nde gerçekleşti. Sultanahmet Camii'nde Türkçe Kur'an sekiz hafız tarafından okundu.⁹ Kadir gecesine denk gelen 3 Şubat 1932 tarihinde ise Ayasofya'da önce mevlit sonra da Türkçe Kur'an okundu,¹⁰ Türkiye Cumhuriyeti için dua edildi. Ayasofya Camii'nde, Türkçe Kur'an'ın yanı sıra bir ilke daha imza atıldı ve ilk Türkçe tekbir okundu. Bu program Atatürk'ün emriyle radyodan da canlı olarak yayımlandı ve kendisi de programı radyodan dinledi. Ertesi gün Cumhuriyet gazetesinde, Türkçeleştirmenin halk tarafından 'hüs-ü kabul' gördüğü ve büyük bir coşkuyla bunu uyguladığı vurgulanıyordu: "Dün gece Ayasofya Camii'nde toplanan elli bine yakın kadın, erkek, Türk Müslümanlar, on üç asırdan beri ilk defa olarak Tanrılarına kendi lisanları ile ibadet ettiler. Kalplerinden, vicdanlarından kopan en samimi, en sıcak muhabbet ve an'aneleriyle Tanrılarından mağfiret dilediler. Ulu Tanrı'nın ulu adını, semalar titreten vecd ve huşu ile dolu olarak tekbir ederken her ağızdan çıkan tek ses vardı. Bu ses Türk dünyasının Tanrısına kendi bilgisi ile taptığını anlatıyordu. Teravih biter bitmez caminin içinde emsali görülmemiş bir uğultu başladı. Bu, ne bir nehir uğultusuna, ne bir gök gürlemesine, ne de başka bir şeye benzemiyordu. Herkes ellerini semaya kaldırmış dua ediyordu. Bu uğultu bir kaç dakika devam etti. Müteakiben 30 güzel sesli hafız hep bir ağızdan tekbir almaya başladılar: Tanrı uludur, Tanrı uludur/Tanrıdan başka Tanrı yoktur/Tanrı uludur, Tanrı uludur/ Hamd ona mahsustur."¹¹

Bu denemelerden sonra Atatürk, Hafız Saadettin'i (Kaynak) yanına çağırırdı. Ertesi gün Ramazan ayının son cumasında okumak üzere Kur'an

⁸ Cumhuriyet; Milliyet (23.1.1932).

⁹ Milliyet (30.1.1932).

¹⁰ Milliyet (4.2.1932).

¹¹ Cumhuriyet (4.2.1932). Ayrıca bkz. Osman Nuri Ergin, Türk Maarif Tarihi, Cilt: 5, İstanbul, 1977, s. 1958.

tercümesinden bir hutbe konusu seçerek kendisine verdi. Böylece 5 Şubat 1932 tarihinde ilk Türkçe hutbe İstanbul Süleymaniye Camii'nde devrin meşhur müzisyenlerinden hafız Saadettin Kaynak tarafından okundu.¹² Kaynak, konuyla ilgili olarak “o gün hınca hınç dolu Süleymaniye Camii'nde cemaat arasında yüzelli de sivil polis vardı. Bu tedbirin isabetli olduğu da çok sonradan anlaşıldı”¹³ demektedir.

8 Şubat 1932 tarihinde Bayram namazında, İstanbul camilerinde ve Türkiye'nin pek çok yerinde hutbenin ve tekbirlerin Türkçe okunması sağlandı ve başkanlıktan vesika almayanların Türkçe Kur'an okuyamayacağı duyuruldu. Bayramın ilk akşamı ise Atatürk, aralarında ordu müfettişlerinin bulunduğu davetlilere Dolmabahçe Sarayı'nda Türkçe Kur'an dinletti. Bunun üzerine ayağa kalkarak birer konuşma yapan paşalar, diğer inkılâpları destekledikleri gibi, bu inkılâbı da destekleyeceklerini söylediler.

Kur'an'ı tercüme çalışmalarının bir diğer amacı da Türkçe Kur'an'ın ibadette kullanılıp kullanılmayacağına tespiti idi. Çünkü Atatürk'ün bir sonraki hedefi namazın Türkçeleşmesi idi.¹⁴ Fakat bunları gerçekleştirmeye ömrü yetmedi. Bir kaç yıl daha yaşasaydı her şey çok farklı olacaktı.¹⁵

Türkçe Ezan Uygulaması

İbadet dilinin Türkçeleştirilmesi çerçevesinde bir yandan Kur'an'ın Türkçe okunması çalışmaları sürerken diğer yandan ezanın Türkçe okunması yönündeki çalışmalar da ivme kazandı¹⁶ ve bu konuda ciddi adımlar atılmaya başlandı.

¹² Milliyet (6.2.1932); Cumhuriyet (7.2.1932).

¹³ Sadi Borak, Atatürk ve Din, İstanbul, 1962, s. 75.

¹⁴ Falih Rıfkı Atay, Çankaya, Bateş Atatürk Dizisi, 1961, s. 283.

¹⁵ Can Dündar, “Atatürk Yaşasaydı”, Yeni Yüzyıl (12.11.1995); Atatürk'ün hayatta iken gerçekleştiremediği Türkçe namaz uygulaması kendi cenazesinde uygulama imkânı bulmuştur. Dolmabahçe Sarayı'nda Şerafeddin Yalıtıkaya tarafından kaldırılan cenaze namazında “Allahu ekber” yerine “Tanrı uludur”, namazdan sonra selâm verilirken de “Selâmun aleykum” yerine, “Esenlik üzerinize olsun” sözleri kullanıldı. Bkz. “Atatürk'ün cenaze namazı”, Hürriyet (10.11.1998).

¹⁶ Emin Özdemir, Dil Devrimimiz, TDK, Ankara, 1969, s. 52. 1911 yılında İtalya'nın Trablusgarp'e asker çıkarması üzerine buraya giden genç subaylar arasında bulunan Atatürk yanında bulunan Ömer Naci'ye, okunmakta olan ezan için “Diyelim ki sen-ben anlıyoruz. Ama köylü anlıyor mu? Neden kendi ana diliyle okunmuyor? O zaman ibadetini daha gönülden yapmaz mı? Dilimize reva görülen bu haksızlık önünde sesimiz çıkmıyor, bütün gaflet ve hatalara boyun eğiyoruz. Demek ki buna layığız.” demiştir. Bkz.: Cemal Kutay, Atatürk “Bugün” Olsaydı, Cem Ofset Matbaası, İstanbul, 1994, s. 249.

Türkçe ezanın sözlerinin belirlenmesinin yanı sıra hangi beste ile okunacağına dair çalışmalar da tüm hızıyla sürüyordu. 10 Ocak 1932 tarihinde Türkçe ezan için konservatuar üyesi İhsan Bey'in yaptığı bestenin kısa zamanda öğretilmeyeceği anlaşıldığından, geçici olarak ezanın asli şekliyle okunmasına izin verildi.

Türkçe ibadet kampanyasının diğer ayağı olan ezanın Türkçe okunması konusunda beklenen haber, 30 Ocak 1932 tarihinde geldi. O gün ikinci ezanın Türkçe okunacağını duyan büyük bir kalabalık İstanbul Fatih Camii önünde toplandı. Hafız Rifat Bey, ezanı önce Arapça, ardından Türkçe okudu. Böylelikle henüz bir yasal düzenleme yapılmamasına ve resmi olarak kabul edilmemesine karşın de facto olarak ilk Türkçe ezan 30 Ocak 1932 tarihinde Ramazan ayında okunmuş ve çeşitli yıllarda nabız yoklamasıyla yapılan denemeler fiilen uygulamaya konulmuştu. Cumhuriyet gazetesinde yer alan bir habere göre bu ilk ezan halk tarafından çok beğenildi.¹⁷ Türkçe ezan, ertesi gün diğer minarelerden de duyulmaya başlandı. Kampanya, Kadir gecesi Ayasofya camiinde zirveye ulaştı. 3 Şubat 1932 tarihinde Ayasofya'da okunan Türkçe Kur'an ve mevlidin ardından hafızların topluca Türkçe ezan okumaları halk tarafından büyük bir beğeni topladı.¹⁸

Daha sonra aralarında Hafız Burhan, Sadettin Kaynak, Hafız Nuri gibi dönemin önemli hafızlarının bulunduğu bir komisyon kurularak, ezanın Türkçe çevirileri yapılmış ve hangisinin ahenginin daha uygun olduğu tartışılmıştır. 15 Temmuz 1932 tarihinde en son aşağıdaki metin kabul edilerek, 1950 yılına kadar ezanın bu yeni metni camilerde okunmuştur:

"Tanrı uludur; (4 kez)

Şüphesiz bilirim, bildiririm: Tanrı'dan başka yoktur tapacak, (2 kez)

Şüphesiz bilirim, bildiririm: Tanrı'nın elçisidir Muhammed (2 kez)

Haydin namaza, (2 kez)

Haydin felaha (2 kez)

(Namaz uykudan hayırlıdır)

Tanrı uludur(2 kez)

Tanrı'dan başka yoktur tapacak "¹⁹

¹⁷ Cumhuriyet (31.01.1932).

¹⁸ Cumhuriyet (4.2.1932).

¹⁹ Enver Tuncalp, Türk İslam Çocuklarının Şiirleştirilmiş Allah, Din ve Ahlak Bilgileri, Hakka Doğru Dergisi yayınları, 1950; Emre Kongar, "Türkçe Ezanın Öyküsü", Emre Kongar'ın Resmî İnternet Sitesi (Erişim Tarihi: 11.07.2005), http://www.kongar.org/aydinlanma/2004/440_Turkce_Ezanin_Oykusu.php

İlk etapta Türkçe ezan uygulamasının başlatılacağı belli başlı il ve ilçeler ise, Adana, Amasya, Ankara, Balıkesir, Çeşme, Edremit, Kayseri, Konya, Kuşadası, İzmir, İzmit, Manisa, Rize, Şebinkarahisar, Trabzon, Van, Yozgat ve Zonguldak olarak tespit edildi.

Ramazan sonrasında da uygulama devam etti ve 18 Temmuz 1932 tarihinde Diyanet İşleri Riyaseti, “fetva mahiyetinde” 636 sayılı yeni bir genelge yayımlandı. Atatürk'e atfen yayınlanan bu genelgeyle, Arapça ezan ve kametin okunması yasaklandı. O tarihten itibaren Türkiye'de tüm camilerde ezan Türkçe okunmaya başlandı. Arapça okumakta ısrar edenler hakkında soruşturma açıldı.

Belirlenen Türkçe ezan metni 26 Eylül 1932 tarihinde yurdun her yerindeki Evkaf Müdürlüklerine gönderildi. Ezanın yanı sıra salânın ve tekbirin de Arapça okunması resmen yasaklanarak Türkçe okunması emredildi ve yasaklar gayet sıkı bir şekilde denetlenmeye başlandı. Diyanet İşleri Reisi Rıfat Börekçi 4 Şubat 1933 tarihinde müftülüklere bir tamim göndererek “Türkçe Ezan ve Kamet suretlerinin memleketin her tarafında bir ahenk, bir siyak dairesinde tatbikinin zaruri olduğu”nu, Türkçe Ezan’a riayet etmeyenlerin şiddetle cezalandırılacağını” belirtti. Böylece 7 Şubat 1933 tarihinde itibaren İstanbul’da -Evkaf Müdüriyetinin tebliği ile- bütün camilerde ezan ve kamet Türkçe okunmaya başlandı.²⁰

Ancak Ezanın ve Kametin Türkçe okunması konusuyla ilgili bir yasa çıkarılmadı, sadece telkin, emir ve tamimlerle yetinildi.

Türkçe Ezan Uygulamasına Kitlese Bir Tepki: Bursa Olayı

Türkçe ezan-kamet uygulaması, halkın devrimlere ve devrim yasalarına karşı fiili tavır gösterdikleri konulardan birisi olmuştur. “Öyle görünüyor ki ibadete bu tek hükümet müdahalesi, diğer laiklik tedbirlerinin her hangi birinden daha geniş bir halk kızgınlığına sebep oldu.”²¹ Bu yasağa karşı tepkiler daha Atatürk hayattayken başladı. Özellikle din adamlarının güdümünde hareket eden, kırsal kesimdeki halk, muhtelif zamanlarda bu yasağı çiğnemiş ve Arapça ezan okumakta ısrar etmiştir. Türkçe ezan uygulaması 1933 yılında çeşitli kentlerde protesto edilmiş ve bu konudaki ilk ciddi halk tepkisi Bursa’da

²⁰ Cumhuriyet (8.2.1933).

²¹ Dankwort A. Rustow, “Politics and Islam in Turkey: 1920-1935”, in R. N. Frye (ed.): Islam and the West, The Hague, 1957, s. 84.

görülmüştür.²² 1 Şubat 1933 tarihinde Ulu Camide kılınan Cuma namazında Türkçe ezan okumak istemeyen ve göreve gelmeyen müezzinin yerine cemaatten Topal Halil adlı kişi Arapça ezan okudu ve Kazanlı Tatar İbrahim adlı şahıs tarafından Arapça Kamet getirildi. Cemaat içerisinde bulunan sivil polis memuru Hamdi Efendi'nin bu duruma müdahalesi ile ortalık gerildi. Tatar İbrahim'in başını çektiği cami cemaatinden bir grup, "Dinini seven bizimle gelsin." 'Biz Türkçe ezan istemiyoruz.' 'Arapça ezan istiyoruz" sloganları ve tekbir sesleriyle yürüyüşe geçti. Yeniol'daki Evkaf Müdürlüğü önüne gelen kalabalık, ezan ve kametin İstanbul ve diğer şehirlerde olduğu gibi Bursa'da da Arapça okunmasını talep ettiler. Evkaf Müdürünün emrin yukarıdan geldiğini, kendisinin de bir şey yapamayacağını bildirmesi üzerine, arkalarına daha büyük bir kalabalık toplayan eylemciler, Vilayet önüne toplanarak eylemlerine devam etti. Bu sırada binada bulunmayan Vali Fatin Bey'i beklemeye başladılar. Ancak olay yerine gelen polis kalabalığa müdahale ederek dağıttı ve birçok kişiyi gözaltına aldı.²³ Böylece olaylar çok fazla genişlemeden bastırıldı. Gözaltına alınan kişiler ertesi gün sevk edildikleri mahkeme tarafından serbest bırakıldılar. Ancak bu kararı veren Sulh Hâkimi Hasan Bey ve Müddeiumumî Sakıp Bey görevden uzaklaştırıldılar.²⁴ Ayrıca Müftü Nurettin Efendi'ye işten el çektirildi. Daha önce serbest bırakılan kişiler de yeniden tutuklandı. Ulucami hatibi Hafız Tevfik Efendi de İstanbul'da tutuklanarak Bursa'ya gönderildi.

Vali, emniyet müdürü, jandarma komutanı ve savcı olayın büyüülmemesini istemişlerse de, zamanın Belediye Başkanı Ali Muhiddin Dinçsoy, Atatürk'e çektiği yıldırım telgrafında "Bursa'da irticai ayaklanma oldu" diye bildirdi. Atatürk bu olayı 3 Şubat'ta İzmir'de öğrendi. Bu haber "Gazi'yi hayli asabileştirdi. Alakadar etti. Devrimlere karşı olan her hareket Gazi'yi şiddetle mukabeleye sevk ediyordu. İlk tepkisi şiddetle 'Bursa'ya baskın yapacağız şeklinde oldu. Ve hemen hazırlık emrini verdi. O gece İzmir'de verilen baloya gitmediğini hatırlıyorum."²⁵ Atatürk'ün Umumi Kâtibi Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ün bu olayla ilgili tepkisini şöyle dile getiriyor: "Atatürk bunu haber alınca beyninden vurulmuşa döndü, yerinde duramaz oldu. .. Derhal Bursa'ya hareket emri verdi. Birkaç saat içinde hazırlandık ve trene

²² On beşinci Yıl Kitabı, Ankara, Cumhuriyet Halk Partisi Yayınları, 1938 ; Jaeschke, a.g.e., s. 45.

²³ Cumhuriyet (6.2.1933).

²⁴ Neşet Çağatay, Türkiye'de Gerici Eylemler (1923'ten Bu Yana), Ankara, 1972, s. 34.

²⁵ Gazeteci Mustafa Ekmekçi'nin Atatürk'ün yakın yaverlerinden Cevdet Tolgay ile yaptığı röportaj için bkz.: Milliyet (1.12.1966).

atlayarak yola çıktık...Yol boyunca hep bundan bahsediyor, idarenin gevşekliğinden, gençliğin ilgisizliğinden acı acı yakınıyordu; yolda bir istasyonda Antalya'dan gelen Başvekil İnönü ile bu konuda uzun uzun görüştü.”²⁶

Atatürk 4 Şubat'ta İzmir'den hareketle Afyon'a geldi ve oradan İsmet Paşa ile birlikte Bilecik istikametine hareket etti.²⁷ 5 Şubat'ta Bilecik'ten otomobile sabaha karşı Bursa'ya vardı.²⁸ “Gazi, gider gitmez işe el koydu. Meşgul oldu. Hadise samıldığı kadar büyük değildi. Fakat ilgililer, hadisenin takibinde gevşek davranmışlardı. Fakat Atatürk olayı, kendi inkılâplarına karşı bir hareket olarak ele aldı.”²⁹ 6 Şubat'ta İçişleri Bakanı Şükrü (Kaya) ve Adalet Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşek) Beyler de Bursa'ya gelerek inceleme yaptı. Yaptıkları incelemeler ve alınan tedbirlerle ilgili bir rapor düzenleyerek aynı gün Ankara'ya döndüler ve Bakanlar Kurulu'na bilgi verdiler. Atatürk, 6 Şubat günü Belediye Başkanı Muhittin Bey'den olayın gelişimini yeniden dinlediğinde tekrar öfkelenildi. Şükrü Kaya ve Yusuf Kemal Beyler ayrılmadan önce Başvekil İsmet İnönü'ye iletilmek üzere, bundan böyle dinin her alanında Türk dilinin hâkim kılınmasını emrini ilettiler. Bu emir sadece ezan ve Kur'an'ın Türkçe okunması değil tekbir, hutbe ve namaz da dâhil tüm ibadetlerin Türkçe yapılmasını öngörüyordu. Ancak İsmet Paşa Atatürk'ü arayarak bu değişikliklerin aşamalı olarak gerçekleştirilmesinin daha uygun olacağını söylemesi üzerine Gazi bu emri üzerinde ısrarcı olmadı.

Atatürk bu olay karşısında yeterince duyarlı davranmayan yetkililere ve Bursa gençliğine olan kızgınlıkla aynı akşam köşkte verilen yemekte söylediği Bursa nutkunda “Atatürk genci inkılâpların ve rejimin sahibi ve bekçisidir. Bunların lüzumuna, doğruluğuna herkesten çok inanmıştır; rejimi ve inkılâpları benimsemiştir. Bunları zayıf düşürecek en küçük veya en büyük bir kıpırtı duydu mu, bu memleketin polisi vardır, adliyesi vardır... demeyecektir. Hemen müdahale edecektir. Elle, taşla, sopa ve silahla... nesi varsa onunla kendi eserini koruyacaktır”³⁰ demiştir.

²⁶ Hasan Rıza Soyak'ın kendisine gönderdiği mektuptan aktaran Falih Rıfkı Atay, “Bursa Nutku ve Gerçekler”, Milliyet (1.12.1966).

²⁷ Cumhuriyet (5.2.1933).

²⁸ Cumhuriyet (6.2.1933); Atatürk'ün Nöbet Defteri, (der: Özel Şahingiray), Türkiye İş Bankası Yayını, Ankara, 1955, s. 135.

²⁹ Bkz. Ekmekçi, Milliyet (1.12.1966).

³⁰ Rıza Ruşen Yücer, Atatürk'e Ait Birkaç Fıkra ve Hatıra, Şaka Matbaası, İstanbul, 1947, ss. 5-6. Ancak sonraki yıllarda Atatürk'ün böyle bir nutuk söylemediğine dair ciddi tartışmalar

Ancak araya giren süre içerisinde Atatürk yumuşadı, olayın çok da ehemmiyetli olmadığı kanaatini, 6 Şubatta Bursa'dan ayrılmadan önce Anadolu Ajansı'nın tüm yurda yaydığı demecinde açıkladı: "Bursa'ya geldim. Hadise hakkında yetkililerden bilgi aldım. Hadise aslında önemi haiz değildir. Herhalde cahil mürteciler Cumhuriyet adliyesinin pençesinden kurtulamayacaklardır. Hadiseye dikkatimizi bilhassa çevirmemizin sebebi dini, siyaset ve herhangi bir tahrike vesile etmeğe müsamaha etmeyeceğimizin bir daha anlaşılmasıdır. Meselenin mahiyeti esasen din değil, dildir. Kat'i olarak bilinmelidir ki, Türk milletinin milli dili ve milli benliği bütün hayatında hâkim ve esas kalacaktır."³¹ Atatürk'ün olayı bu şekilde değerlendirmesi, muhtemelen sıkıntı verecek bu siyasi hareketi basit bir dil meselesi olarak yorumlaması siyasi maharet olarak değerlendirmek mümkündür. Böylelikle büyüme eğilimi gösteren olaylar bizzat Atatürk'ün müdahalesi ile yayılmadan bastırılmıştır.

Bursa olayı ile ilgili başlatılan soruşturma 13-14 Şubat tarihinde sona erdi. Aralarında Bursa müftüsü Nureddin Efendi, Ulucami hatibi Hafız Tevfik Efendi ve fabrikatör Gaffarzade Mehmet Efendi'nin de bulunduğu 24 sanık, 15 Şubat'ta Bursa Ağır Ceza Mahkemesi'ne sevk edildi. Daha sonra tutuklu sanıklar Çorum'a nakledilerek dava Çorum Ceza Mahkemesinde görüldü ve 1 Mayıs'ta karar açıklandı. Dört kişi beraat ederken, beş kişi ikişer yıl ağır hapis, yedi kişi birer yıl ağır hapis, yedi kişi de beş ay ağır hapis cezasına çarptırıldı.³² Ağır cezaya çarptırılanların arasında olayların elebaşlarından olan Nakşibendî şeyhi Kozanlı İbrahim de vardı.³³ Bursa müftüsü Nureddin ve kâtabi Kamil Efendiler beraat ettiler.

Bursa olayı Arapça ezan okumakta ısrar edenlere karşı taviz verilmeyeceği ve henüz hazırlanmış bir kanun bulunmamasına rağmen, Türkçe ezana tepki gösterenlerin cezalandırılacağına açıkça belirtilmesine neden oldu.

yaşanmıştır. Bkz.: Özel Şahingiray, "Açık Mektup", Son Havadis (5.10.1966) ; Hüseyin Ayan, "Bursa Nutku Aslında Stalin'e Aittir!", Yeni İstiklal, Sayı: 225, (16.11.1966) ; Tekin Erer, "Ata'nın Bursa Nutku", Son Havadis (18.11.1966); Sina Akşin, "Atatürk'ün Dış Siyaset Modeli", Çağdaş Türk Diplomasisi : 200 Yıllık Süreç, Sempozyum-Ankara 15-17 Ekim 1997, Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 277 ; Falih Rıfkı Atay da Atatürk'ün o sözleri söylediğini ancak yayınlamadığını söylemiştir. Bkz.: F. Rıfkı Atay, "Bursa Nutku Üzerine", Dünya Gazetesi, (12.12.1966). Yaşanan tüm bu tartışmalar ve Atatürk'ün bu nutku söylediğine dair değerlendirmeler için bkz.: Reşit Ülker, Atatürk'ün Bursa Nutku: Tanıklar ve Belgelerle, Cumhuriyet Gazetesi Armağanı, İstanbul, 1998.

³¹ Hâkimiyeti Milliye (7.2.1933) ; Cumhuriyet (7.2.1933).

³² Cumhuriyet (2.5.1933).

³³ İlhami Soysal, "Mezhepler Tarikatlar", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: V, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 1366.

Gazeteler, Evkaf İdaresi'nin Türkçe ezan işini sıkı takibe aldığını, Türkçe ezan okumayan müezzinlerin görevine son verileceğini yazıyordu. Bursa olayları Türkçe ezan uygulamasına gösterilen son tepki olmadı, bundan sonraki süreçte diğer birçok ilde de Arapça ezan okuduğu tespit edilenler tutuklanmaya başlandı.

Arapça Ezan Yasağına Karşı Tepkiler ve Uygulamada Karşılaşılan Sorunlar

Yeni uygulamanın tüm Türkiye'de tatbiki hayli zaman aldı. Daha doğrusu bunda tam bir başarı sağlanamadı. Ezanın Türkçe okunması için çok sıkı tedbirler alınmasına rağmen ülkenin birçok yerinde ezan yine Arapça okunmaya devam etti. Arapça ezan yasağına karşı ilk ve son kitlesel tepki olan Bursa olayından sonra tepkilerin kişisel planda kaldığı ve birçok insan hakkında işlem yapıldığı görülmektedir. Adeta tepki olarak bütün hayatını Arapça ezan okumaya adayıp, bunun için cezaevlerine girmeye hazır bir hareket doğdu. Emniyet Genel Müdürlüğü arşiv kayıtlarında ve basın organlarında yasağı çiğneyenler hakkında yapılan işlemlerle ilgili birçok olaya rastlamak mümkündür. Bursa olayının ardından İzmir ve Salihli'de de Türkçe ezan okumamakta direnen dört imam ve müezzin tutuklanarak mahkemeye sevk edildi. "Arapça ezan okumak meselesinden dolayı mevkuf bulunan Çarşı Meydanı ve Ortahisar camileri müezzinleri Hamdi, Musa, Halil Efendilerin evrakları ile birlikte Çorum'a gönderilmiştir."³⁴ Urfa'da vazifesi olmadığı halde Arapça kamet eden cemaatten bir şahıs, Cami Müezzininin ihbar etmesi üzerine yakalanıp Adliye'ye sevk edilmiştir.³⁵ Benzer şekilde Çorum'da Bayram namazından sonra Arapça ezan okuyan bir vatandaş ağır cezada yargılanmış ve beraat etmiş ancak yanındaki arkadaşları TCK'nın 163. ve 173. maddelerine göre birer sene müddetle ağır hapsine ve o kadar müddetle emniyeti umumiye nezareti altında tutulmalarına karar verilmiştir.³⁶

1935 yılında Siirt'te Nakşibendî Şeyhi Halid'in ve 1936 yılında da büyük oğlu Molla Abdulkuddüs'ün giriştikleri küçük çaplı bölgesel eylemler,³⁷ yine

³⁴ Akşam (1.3.1933).

³⁵ Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivleri (E.G.M.A.), Urfa Valiliğinden Dahiliye Vekaletine gönderilen 27.2.1933 tarih ve 802/72/18/187 sayılı yazı, Arşiv Dosya No: 13217-9, Kardeks No: 1999.

³⁶ E.G.M.A., Çorum Valiliğinden Dahiliye Vekaletine gönderilen 10.5.1933 tarih ve 180 sayılı yazı, Arşiv Dosya No: 13219-133, Kardeks No: 36252.

³⁷ Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, Cilt: 3, Doğan Kardeş Bas., İstanbul, 1952, ss. 185-188.

1936 yılı Ocak ayında Nakşibendi tarikatından Kayserili Ahmet Kalaycı'nın yönettiği Çorum ve İskilip olayları,³⁸ Türkçe Ezan ve ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi aleyhine girişilen sayılı hareketlerdendi.³⁹

Sonraki yıllarda Arapça ezan-kamet okuma yasağının çiğnendiği ve İkinci Dünya Savaşı öncesi bunun yoğunlaştığı görülmektedir. Bu konuda emniyet arşivlerinde yer alan olaylardan bir kaçı şöyledir: Isparta'da Uzun oğlu Ahmet Usta'nın evinde okutulan bir mevlit esnasında Arapça tekbir alan Hilmi Alâeddin isimli şahıs adliyeye sevk edilmiştir.⁴⁰ Bayburt ilçesi Ulucami müezzini hasta olması dolayısıyla 15 Şubat 1938 günü sabah namazına gelen cemaatten mezkûr ilçeden Şükrü Yıldız, Arapça ve Türkçe karışık olarak kamet getirdiğinden dolayı savcılığa şikâyet edilmiştir.⁴¹ Konya'da Kurban Bayramı namazında iki kişi duadan sonra Arapça tekbir aldıkları tespit edilip adliyeye sevk edilmiş, ancak herhangi bir cezaya çarptırılmamıştır.⁴² Erzurum Vilayeti Hınıs kazasında Ramazanda imamlık yapmış olan Molla Ahmed Arapça sela verdikten sonra kaçmış ve aranmasına başlanmıştır.⁴³ Arapça tekbir almaktan suçlu Şarkıkaraağaç ilçesi inhisarlar takip memuru Hilmi Aydın 3 lira hafif para cezasına çarptırılmıştır.⁴⁴ Silivri kazasının Seymen köyünde ziraat memuru Behçet, Arapça kamet getirmekten 1 gün hapis cezasına çarptırılmıştır.⁴⁵

Arapça ezan okuma yasağının taraflar arasında bir suçlama malzemesi olarak kullanıldığı ve yargıya intikal eden olayların da yaşandığı anlaşılmaktadır. 1941 yılında Arapça ezan okuyanlara getirilecek cezaları düzenleyen yasanın görüşülmesi esnasında söz alan, Rasih Kaplan'ın anlattığı şu olay bu iddiaya bir örnek teşkil ediyor: “Antalya'dayım. Savcının yanında müftüyü gördüm. Hayret ettim. Çünkü Milli mücadelede çok çalışmış,

³⁸ Muzaffer Sencer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, May Yayınları, İstanbul, 1974, s. 240.

³⁹ Altan Öymen anılarında, Türkçe ezan deneyimin öyküsünü ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Bkz. Altan Öymen, *Değişim Yılları*, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2004, ss. 483-496.

⁴⁰ E.G.M.A., Isparta Valiliğinden Dahiliye Vekaletine gönderilen 6.1.1938 tarih ve 26426/12 sayılı yazı, Arşiv Dosya No: 13217-13, Kardeks No: 3109.

⁴¹ E.G.M.A., Gümüşhane Valisi N. M. Tosun imzasıyla Dahiliye Vekaletine gönderilen 18.2.1938 tarih ve Em.I-47 sayılı yazı, Arşiv Dosya No: 13217-17, Kardeks No: 3111.

⁴² E.G.M.A., Konya Valiliğinden Dahiliye Vekaletine gönderilen 15.2.1938 tarih ve 216 sayılı yazı, Arşiv Dosya No: 13217-22, Kardeks No: 3394.

⁴³ E.G.M.A., Dahiliye Vekaleti Şükrü Kaya imzasıyla Maarif Vekaletine gönderilen 24.2.1938 tarih ve 8510 sayılı yazı, Arşiv Dosya No: 13217-21, Kardeks No: 3395.

⁴⁴ E.G.M.A., Isparta Valiliğinden Dahiliye Vekaletine gönderilen 18.4.1938 tarih ve 28791/630 sayılı yazı, Arşiv Dosya No: 13217-7, Kardeks No: 593.

⁴⁵ E.G.M.A., İstanbul Valiliğinden Dahiliye Vekaletine gönderilen 14.2.1939 tarih ve 2431/2664 sayılı yazı, Arşiv Dosya No: 13217-111, Kardeks No: 23756.

karakterli bir arkadaşımızdır. Gittikten sonra hayretle sordum. Savcı dedi ki, Birisi imam olmak istemiş, polis kaydında, uyuşturucu madde kullandığı görülmüş. Müftü, (Sen imam olamazsın) demiş. İşte bu adam savcıya bir ihbarname veriyor; 'Dün öğle namazında camiye gittim, müftü camide idi, müezzin Türkçe kameti getirdikten sonra müftü namaza başlamadı, dikkat ettim dudakları kıpırdıyor, Arapça kamet getiriyordu.' Savcı, bunun üzerine takibata başlamış."⁴⁶

İkinci Dünya Savaşı yıllarında da yasağa rağmen ezanı Arapça okumaya devam edenler olmuştur. Yozgat'ın Boğazlıyan kazasında Büyük camiinde Bayram namazında Arapça tekbir getiren Ali Gence'nin kastı olmayıp yanlışlık neticesi okuduğuna kanaat getirilerek takibat icrasına mahal olmadığına karar verilmiştir.⁴⁷

Ancak 1941 yılına kadar Arapça ezan okuyanlara verilecek cezalar konusunda yasal boşluktan dolayı bir belirsizlik yaşanmıştır. Bu konuda Emniyet Genel Müdürlüğü arşivlerinde Arapça ezan-kamet okuma iddiasıyla savcılığa sevk edilen birçok insanın, farklı farklı cezalara çarptırıldıkları veya hiç ceza almadan beraat ettikleri görülmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın genelgesine rağmen Arapça ezan okumakta ısrar edenlere; biraz hukuk zorlanarak,⁴⁸ çeşitli cezalar verildi. Buna karşın, örneğin, Gümüşhane Cumhuriyet Müddeiumumîsi 1938 yılında "Arapça ezan okuma fiiline kanunen bir ceza tayin edilmemiş olup, Türk ceza kanununun birinci maddesi mucibince kanunun sarıh olarak suç saymadığı bir fiil cezalandırılmayacağından bahisle takibata mahal olmadığına"⁴⁹ karar vermiştir. Ayrıca Arapça ezan okumaktan dolayı ceza alanlarla ilgili kararlar Yargıtay tarafından da birkaç defa bozulmuştur.⁵⁰

Atatürk'ün ölümünden sonra Arapça ezan yasağıyla ilgili sorunlar giderek artınca Arapça ezan okuyanların cezalandırılması için bir yasa çıkarılması gündeme geldi. Refik Saydam hükümetinin TBMM'ye sevk ettiği

⁴⁶ "Ezan 18 yıl Türkçe okundu", Hürriyet (16.6.2000).

⁴⁷ E.G.M.A., Yozgat Valisi Fevzi Gürelden imzasıyla Dahiliye Vekaletine gönderilen 26.3.1940 tarih ve 523 sayılı yazı, Arşiv Dosya No: 13217-118, Kardeks No: 24949.

⁴⁸ Hasan Pulur, "Arapça ezan Türkçe ezan...", Milliyet (2.12.2004)

⁴⁹ E.G.M.A., Gümüşhane Cumhuriyet Müddeiumumîsi Hayri Ertürk (5986)'nın Emniyet Komiserliğine gönderdiği bilatarıh ve 1103 sayılı cevabi yazı, Arşiv Dosya No: 13217-17, Kardeks No: 3111.

⁵⁰ İsmet Bozdağ, Zaferlerle ve Şereflerle Dolu Bir Hayat: Celal Bayar, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1986, s. 108.

Türk Ceza Yasası değişikliği, Arapça ezan okuyanlara üç aya kadar hafif hapis, on liradan iki yüz liraya kadar hafif para cezası öngörüyordu. Yasa değişikliği, 23 Mayıs 1941 günü Meclis'te görüşülmeye başladı. Görüşmeler esnasında Meclis'te tartışmalar yaşandı. Laiklik ve milliyetçilik üzerinde yoğunlaşan tartışmalarda "Arapça ezan okuyanlar"ın değil, "Türkçe ezan okumayanlar"ın cezalandırılması istendi. Ancak bu görüşmelerden sonra yasa hükümetin istediği şekilde çıktı. Böylece Arapça ezan ve kamet okumaya devam edenler 1941 yılına kadar "kamu düzenini sağlamaya yönelik emirlere aykırılık" suçundan cezalandırılırlarken, 2 Haziran 1941 tarihinde 4055 sayılı Türk Ceza Kanununun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanunla Türk Ceza Kanunu'nun 526'ncı maddesinin ikinci fıkrasına eklenen "Arapça ezan ve kamet okuyanlar üç aya kadar hafif hapis, on liradan 200 liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılırlar"⁵¹ hükmünde cezai bir yaptırım getirilerek, yasal bir düzenlemeye gidilmiştir. Buna göre görev dışı dâhil herhangi bir yerde, Arapça ezan okuyanlar da cezalandırılacaktı. Arapça ezan yasağını tavizsiz bir şekilde uygulayan İnönü, Kur'an'ı Türkçe okumayanlara da ağır cezalar verilmesini sağlamıştır.⁵²

Ancak tüm yaptırımlara karşın, yasağın çiğnenmesi devam etmiş, özellikle güvenlik güçlerinin ulaşmakta zorluk çektiği yerlerde Arapça ezan okunmaya devam etmiştir. Örneğin 1945 yılında doğu illerinde teftiş yapan bir polis müfettişi, Bingöl'de köylerde hala Arapça ezan okunmaya devam edildiğini söylemektedir.⁵³ Benzer bir durum, dönemin bir tanığı tarafından "Köyde eski Türkçe [Arapça] ezan okurlardı. Böyle Allahüekber, Allahüekber... Eski Türkçe ezan okumak yasaktı o zamanlar. Ezan zamanı, candarmalar gelirdi, ki bakalım bunlar nasıl okuyorlar ezanı diye. Candarmaları gördükleri zaman bizimkiler yeni ezanları okurlardı, 'Tanrı uludur, Tanrı uludur' diye"⁵⁴ şeklinde dile getirilmektedir.

Cemaat ve cami görevlilerinin Türkçe ezan okuma hususunda, ilginç kaçamak yollara başvurdukları görülmektedir. Ezanın çocuk ve delilere okutulması, ezanın Türkçe olarak yüksek sesle okutulmasından sonra Arapça'sının hafif bir sesle okutulması veya görevli olmayan kişilere

⁵¹ Jaschke, a.g.e., s. 110.

⁵² Jaschke, a.e., s. 110.

⁵³ E.G.M.A., Emniyet Polis Müfettişi Ziya Oral tarafından Dahiliye Vekaletine gönderilen 8.5.1945 tarih ve 231 sayılı yazı, Arşiv Dosya No: 11215-1, Kardeks No: 56857.

⁵⁴ Tarihe Bin Canlı Tanık, "Taş taşa değmeyince duvar olmaz", İçimizden Biri Ahmet Kaya, Milliyet-Pazar (10.8.2004).

Türkçe'sinin okutulması başvuru bu yollar arasındaydı. Polis kayıtlarında Arapça Ezan yasağını çiğnemekten dolayı yakalananlar arasında çok sayıda akli dengesi bozuk vatandaşın bulunması bu kaçamak yolların sıklıkla uygulandığını göstermektedir. Örneğin Karamürsel'in Ayazma köyünden Boşnak asıllı Bekir (Duran) Çarşı caminde Arapça ezan okumaktan dolayı adliyeye sevk edilmiş, ancak cezai ehliyeti olmadığından serbest bırakılmış, adı geçen şahsın yine Arapça Ezan okumaya devam etmesi üzerine 9.1.1939'da Bakırköy Hastanesine sevk edilmiştir. Arapça ezan okumaktan dolayı adliyeye sevk edilen Yusufeli kazasından soyadı olmayan Hüseyin, 'şuur bulanıklığı' olduğu doktor raporuyla tespit edilerek serbest bırakılmıştır.⁵⁵ Benzer şekilde, 27.2.1939 tarihinde Yeni Foça kazasında camide kimsenin olmadığı sırada, Kazım adında bir şahıs Arapça ezan okurken yakalanmış, ancak sanığın Bahriye yüzbaşısı iken akıl hastalığından emekliye ayrılmış bir deli olduğu anlaşıldığından serbest bırakılmıştır.⁵⁶ Arapça ezan okuyan çocuklar ve akıl hastaları cezai ehliyetleri olmadığından yakalandıklarında bir işlem yapılamıyor, böylece yasak delinmiş oluyordu.

Bursa olayından sonra 1945'lere kadar birkaç hareketin dışında toplu bir olay olmadı. Ancak, 18 Temmuz 1945 tarihinde Milli Kalkınma Partisi'nin kuruluşuyla başlayan çok partili hayatla birlikte Türkçe Ezan ve diğer uygulamalara karşı girişilen hareketler hemen bütün toplum katmanlarına yayılmaya başladı.⁵⁷

1946 yılında ezanın Türkçe okunması açıktan eleştirilmeye başlandı ve yasağa karşı gelmeler devam etti. Adalet Bakanı Fuat Sirmen'in bir bildirisine göre 1947 yılında Arapça ezan okumak suçundan 29 kişi tutuklandı.⁵⁸ Özellikle M. Kemal Pilavoğlu şeyhliğindeki Ticaniler bu işin öncülüğünü yapıyordu. Tarikat mensupları, resmi zevatın bulunduğu ortamlarda Ezanı Arapça olarak okuyor ve bu yasağa kendilerince direniyorlardı. Arapça ezan eylemcisi Ticaniler değişik ortamlarda da, örneğin bir milli maçta Dolmabahçe Stadı'nda, Ankara valisinin huzurunda ve ülkenin değişik şehirlerinde, Arapça ezan okuma eylemi yapıyorlardı. Bu grup üyeleri en çarpıcı eylemlerini, 4 Şubat 1949 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclis'inde gerçekleştirdiler. Dinleyici

⁵⁵ E.G.M.A., Çoruh Valiliğinden Dahiliye Vekaletine gönderilen 29.8.1938 tarih ve 1495/1598 sayılı yazı Arşiv Dosya No: 13217-50, Kardeks No: 26884.

⁵⁶ E.G.M.A., İzmir Valiliğinden Dahiliye Vekaletine gönderilen 28.2.1938 tarih ve 286/2 sayılı yazı, Arşiv Dosya No: 13217-147, Kardeks No: 26562.

⁵⁷ Tarık Zafer Tunaya, İslamcılık Cereyanı, Baha Matbaası, İstanbul, 1962, s. 191.

⁵⁸ Jaschke, a.g.e., s. 110.

locasında bulunan tarikat mensubu iki kişi ayağa kalkıp yüksek sesle Arapça ezan okuyarak uygulamayı protesto etti.⁵⁹ Dış basına da yansıyan bu olayı, gazeteler "görülmemiş hadise"⁶⁰ olarak yorumladılar.

Türkçe ezan uygulamasına gösterilen tepkiler incelendiğinde, Bursa olayı dışında dikkate değer bir kitle gösterisi ve toplumsal olay yaşanmadığı ve yasağı çiğneyenlerin bu tepkilerini kişisel eylemlerle gösterdikleri görülmektedir. Bu çerçevede Arapça ezan yasağına karşı gelen birçok insan tutuklanarak muhtelif cezalara çarptırılmıştır. Özellikle Milli Şef İnönü döneminde bu konuda tavizsiz bir politika güdülmüş ve yasak katı bir şekilde uygulanmıştır.

Arapça Ezan Yasağının Kaldırılması

1946 yılında gerçekleştirilen seçimlerden sonra Ezanın yeniden Arapça okunması konusu iktidar ve muhalefet partileri ve basın tarafından tartışılmaya başlandı. Özellikle 1949 yılında Türkçe ezan konusu daha şiddetli ve daha sesli bir şekilde tartışılmaya başlandı. Hatta CHP içinden de bazı kimseler, artık ezanın Arapça haline çevrilmesi gerektiğini seslendirmeye başladılar. Bu tartışmalar arasında siyasi çıkar ve oy kaygısı nedeniyle bazı kesimler, Atatürk'ü Türkçe ibadet devriminden uzak gösterme çabasına giriştiler. Oysa 1932 yılında Dolmabahçe'ye çağrılan hafızları Atatürk'ün kendisinin sınava tabi tutması, okuma şekillerini düzeltmesi, mevcut tercümeleleri yetersiz görse de en azından seçilmiş surelerin tercümelelerini camilerde okutması gibi müdahaleleri göz önüne alındığında, Atatürk'ün bu projenin her adımını kontrol ettiği şüphe götürmez bir gerçektir. Bu nedenle, "Türkçe Hutbe ve Ezan, Atatürk'ün İslam dini üzerinde uzun zamanlardır tasarladığı ve gözlerini kapayınca kadar gerektiğine inandığı bir hasret ve gayesinin ilk basamağı idi."⁶¹

Başbakan Menderes, 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimlerin hemen ardından; Türkçe ezanın o dönemki taassupla mücadele mecburiyetinden doğduğunu, o tedbirlerin devamına lüzum kalmadığını belirterek, meselenin lâiklik ve vicdan hürriyeti bakımından halledileceğini ve millete mal olmuş

⁵⁹ "Meclis'te garip bir vaka. İki adam bağıra bağıra Arapça ezan okumaya başladılar." Hürriyet (05.02.1949)

⁶⁰ 5 Şubat 1949 tarihli Cumhuriyet, Milliyet, Kader gibi gazeteler olayı manşetten verdiler. Eylemi gerçekleştiren Muhittin Ertuğrul ve Osman Yasin adlı şahısların daha önceleri çeşitli kereler Arapça ezan okumak suçundan mahkum oldukları anlaşıldı.

⁶¹ Kutay, a.g.e., s. 252.

inkılâpları savunacaklarını söyledi.⁶² Başbakanın, bu demecinden, tasarının kanunlaştığı tarihe kadarki sürede bu konu basında yoğun bir şekilde tartışıldı. Bazı gazeteler bu beyana destek verirken⁶³ bazıları da tepki gösterdi.⁶⁴ Ancak bu tartışmalarda dikkati çeken husus, olaya karşı olanların dahi temkinli yaklaşımlarıdır.

Bu tartışmalar devam ederken Demokrat Parti Meclis gurubu 13 Haziran günü basına kapalı olarak yaptığı toplantıdan sonra; "...DP'nin laik anlayışına uygun olarak ezanın Türkçe okunması hakkındaki kanun maddesinin yürürlükte tutulmasına Partice lüzum olmadığı kanaatine varılmıştır. Yarınki meclis toplantısında hükümetin teklifi meclis umumi heyetine arz edilecektir," açıklaması yapıldı.⁶⁵ Ardından Tokat Milletvekili Ahmet Gürkan, Kayseri Milletvekili İsmail Berkok ve 11 milletvekilinin imzası ile Başbakan Adnan Menderes hükümeti, Arapça ezana hapis cezası getiren 526. maddenin değiştirilmesi için üç ayrı kanun tasarısı ve teklifi hazırladılar. Tasarı metinlerinde ezanın yeniden Arapça okunabileceğinden söz edilmiyor, sadece cezanın yer aldığı maddenin yeni şekli veriliyordu. Bu girişim sırasında Menderes ve arkadaşları ortaya çıkan tepkiler karşısında sıkıntılar yaşadılar. DP çevrelerinde Atatürk Devrimleri konusunda duyarlılığıyla bilinen Celal Bayar'ın bu karara nasıl tepki göstereceğine dair endişeler mevcuttu. Nitekim Cumhurbaşkanı Bayar'ın başkanlık ettiği Bakanlar Kurulu'nda Arapça ezan yasağının kaldırılması tartışılırken, Bayar kurul üyelerine "Arkadaşlar, kararımızla Atatürk'ün ruhu muazzep olmaz mı? [Azap duymaz mı] sorusunu yöneltti. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Nihat Reşat Belger ise "Büyük zaferimiz üzerine Atatürk'ün ruhu o kadarlık kusuru bize bağışlar efendim!"⁶⁶ şeklinde cevap verdi. Bunun üzerine Bayar yatıştı ve toplantı neşeli bir havada

⁶² Zafer (5.6.1950) ; Son Posta (5.6.1950).

⁶³ Yeni Sabah (6.6.1950). Gazete ertesi gün "Ankara Üniversitesi gençlerinden 150 imza" başlıklı yazıda, üniversiteli gençlerin yasağın kaldırılmasına taraftar olduğu belirtilmiştir. Yeni Sabah (7.6.1950).

⁶⁴ Ulus (6.6.1950) ; Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi IV, Cilt: 1, Ankara, 1999, s. 41.

⁶⁵ Son Posta (14.6.1950).

⁶⁶ Aktaran Öymen, a.g.e., s. 488. Mayıs ihtilalinden sonra yapılan suçlamalara karşın Celal Bayar, Arapça ezan yasağını neden kaldırdıklarını şöyle açıklamıştır: "Müezzin camiin içinde Allahüekber dediği zaman suç değil, fakat camiin bir parçası olan minarede Allahüekber dediği zaman suç... Belli ki bu yasaklama, ileriye götürülmesi uygun bulunmamış bir devrim girişiminin ilk basamağından ibarettir. Ne laik devlet anlayışımız, ne demokratik devlet anlayışımız bizi bir İslam reformuna götürmediğine göre bu tezadlı durumu düzeltmede bir beis görülmemiştir." Bozdağ, a.g.e., s. 109.

sürdü. Bu arada CHP'nin meclis grubunda bu tasarı uzun tartışmalara yol açmış ve sonunda tasarının desteklenmesi yönünde karar çıkmıştır.⁶⁷

Hükümetin hazırladığı tasarı Adalet Komisyonu tarafından kabul edildi⁶⁸ ve Meclis'teki görüşmeler 16 Haziran günü, İstanbul Milletvekili ve şair Fuad Hulusi Demirelli'nin başkanlığında başladı. Başbakan Adnan Menderes'in, ilk konuşmayı yapmasının ardından ilk sözü CHP grubu adına Trabzon Milletvekili Cemal Reşit Eyüboğlu aldı. DP'liler CHP'lilerin tasarıya red oyu vermelerini beklerlerken, Eyüboğlu, Arapça ezan konusunda tartışma açmak istemediklerini söyledi ve "Arapça ezan meselesinin ceza konusu olmaktan çıkartılmasına aleyhtar olmayacağız" dedi. Eyüboğlu, "ezanın bir dil meselesi olarak telakki ettiklerini, milli devlet politikasının mümkün olan her yerde Türkçe'nin kullanılması gerektiğini" söyleyerek bu konuda "münakaşa açmaya taraftar olmadıklarını" ifade etti.⁶⁹

Genel Kurul'da söz alan DP milletvekilleri, ezanın asıl haline dönmesinin halkta yaratacağı rahatsızlamadan söz ettiler. DP milletvekili Sinan Tekelioğlu: "Atatürk sağ olsaydı o da ezanın Arapça okunması meselesi üzerinde büyük meclis gibi düşünürdü" diyerek milletin kendilerini bu kanunu kabul etmeleri için seçtiğini belirtti.⁷⁰ DP'den Talat Vasfi Öz, ezandaki lafızların Peygamber tarafından tertip edildiğini söyleyerek, "Ezan farzı kifayedir. Ezan din dili ile olmayınca namazın da olmayacağı bazı sarıhler tarafından ileri sürülmektedir." şeklinde konuştu.⁷¹

Bu konuşmalardan sonra, üç maddelik tasarının maddeleri ayrı ayrı oylandı ve DP'liler ile beraber İsmet İnönü ve birkaç milletvekili dışında CHP'lilerin büyük ekseriyeti kabul oyu kullandılar. Ceza kanununda yer alan "Arapça ezan ve kamet okuyanlar" cümlesi 16 Haziran 1950 tarihinde kanundan çıkarılarak kabul edildi. Böylece bu yasayla Arapça ezan okunması zorunlu hale getirilmeyip sadece Arapça ezan yasağı kaldırıldı, ancak ezanın Türkçe okunmasını yasaklayan bir hüküm getirilmedi. Dolayısıyla ezanı hangi dilde okumak isteyen olursa buna serbestlik tanındı. Arapça ezan yasağının kaldırılma

⁶⁷ Son Posta (17.6.1950).

⁶⁸ Sebilürreşad, Cilt: VI, Sayı: 82, Haziran 1950, s. 100-103

⁶⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, 16 Haziran 1950, Birleşim 9, Oturum 1, s. 182; Son Posta; Yeni Sabah (17.06.1950)

⁷⁰ Yeni Sabah (17.06.1950).

⁷¹ Yeni Sabah (17.06.1950)

kararında sadece DP milletvekilleri değil, CHP grubu da lehte oy kullandığından, Türkçe ezandan DP-CHP işbirliğiyle vazgeçilmiştir.⁷²

Yasa 17 Haziran 1950 tarihli resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe girdi. Bazı gazeteler DP'nin yanında CHP'nin tavrının da takdir topladığını yazdılar.⁷³ 1932 yılının Ramazan ayında başlayan 18 yıllık Türkçe ezan denemesi yine 1950 yılının Ramazan ayında son bulmuş oluyordu. Bu kararın ardından Ağustos ayında Ankara radyosunda Kur'an okunmasına da izin verildi.⁷⁴

Arapça Ezan Yasağının Kaldırılmasına Gösterilen Tepkiler

Bu karar muhafazakâr halk kesiminde büyük bir sevinçle karşılanırken,⁷⁵ birçok yazar kararı Atatürk devrimlerinden verilmiş büyük bir taviz⁷⁶ ve laiklik ilkesinin yozlaştırılması olarak görmüştür.

Bu karar basında da geniş yer buldu ve haberi bazı gazeteler büyük puntolarla ve manşetten verdiler.⁷⁷ Örneğin *Son Posta* "Ezanın din dili ile okunmasına başlandı" başlığıyla haber vererek, kanunun Ramazan ayına yetiştirilmesinin, şehirde geniş halk kesimi tarafından memnunlukla

⁷² Murat Bardakçı, "Adnan Menderes'i suçlamaktan vazgeçin! Arapça ezanı DP ile CHP beraber serbest bırakmışlardır", *Hürriyet* (11.06.2006); Kutay, a.g.e., s. 251.

⁷³ *Yeni Sabah*; *Son Posta* (17.06.1950).

⁷⁴ Heyd, a.g.e., s. 52.

⁷⁵ *Son Posta* gazetesinde yer alan bir habere göre İzmit'te "Ezanın din dili ile okunması serbestliğini radyo ve gazeteden öğrenen İzmitliler bugün öğle (17 Haziran) namaz vaktini sabırsızlıkla beklemişlerdir... Müezzinler çift olarak ezana başladıklarında hocalar da halkla beraber dua ederek hazırlanmış olan kurbanlar kesilmiştir. Halk ağlayarak birbirini tebrik edip kucaklaşmıştır. Ayrıca dün toplanan 1200 imzalı tebrik teli de bugün BMM başkanlığına çekilerek lâikliğin hürriyete kavuşmasından dolayı dokuzuncu devre BMM'ne İzmitliler minnetlerini bildirmişlerdir. Köylerde de ezan vakti halk kadınlı erkekli olarak camileri doldurmuşlar ve ezanı gözyaşları dökerek dinlemişlerdir." Bkz.: *Son Posta* (18.06.1950). Muhafazakâr kesim her ne kadar DP'nin bu kararından memnunsu da bazı İslamcı yazarlar DP'yi bu kararında samimi olmamakla suçlamaktadır: "Demokrat Parti'nin biraz da, iktidar başarısını 1946-1950 arası 'İslamcı Halk Hareketi' ne borçlu olması sebebiyle vermiş olduğu Arapça ezan tavizi, aslında halkın zoraki elde ettiği bir başarıydı. Ve o günlerin DP kurmaylarının da ifade ettiği gibi aslında DP'nin Arapça ezan diye bir meselesi de yoktu. Hedef İslamcı kitleyi darıltmamak ve o kadarcık bir tavizle bile olsa 25 yıldır CHP zulmünden bıkmış olan bir kitleye ister istemez İslamcı gözükmek idi: İslamcılığa inanmasa bile!" Bkz.: Hasan Hüseyin Ceylan, *Din-Devlet İlişkileri*, Cilt: 2, Rehber Yayıncılık, Ankara, 1990, s. 511.

⁷⁶ Orhan Veli, *Şairin İş: Yazılar, Öyküler, Konuşmalar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 273-275.

⁷⁷ *Yeni Sabah* (18.06.1950); *Akşam* (18 Haziran 1950); *Yeni Sabah* (18.06.1950); Mümtaz Faik Fenik "Ezana Dair" *Zafer* (17.06.1950); Ercümen E. Talu, "Mübarek Ramazan", *Son Posta* (18.06.1950).

karşılandığını, bu kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte; Arapça ezan okuma suçundan takibata uğrayanların, mahkûm olanların mahkûmiyetlerinin infaz edilmeyeceğini, Mareşal Çakmak'ın cenaze töreninde Arapça ezan okuyup tekbir ve tehlil getiren [la ilahe illallah diyen] 45 şahıs hakkındaki takibatın da durdurulduğunu yazdı.⁷⁸ Hürriyet gazetesi ise kararı "Ezanı Arapça Okuma Yasağı kalktı. Ezan Bugünden itibaren bütün yurttan Arapça okunabilecek" manşetiyle verdi.⁷⁹

Basında çıkan haber ve yorumlar incelendiğinde yasa çıkmadan önce gösterilen sert tepkilerin azaldığı gözlenmektedir. Bunda CHP'nin ilk baştaki sert tutumunu devam ettirmeyip, tasarının lehine oy kullanmasının büyük etkisi olduğu söylenebilir.

"Ezan Türkçe mi okunsun, Arapça mı?" tartışması, 1960'a kadar devam etti. Arapça Ezan yasağının kaldırılması 1960 askeri ihtilalinin sebepleri arasında sayıldı. İhtilalden sonra Milli Birlik Komitesi'nden dinde reform yapmasını ve ezanın tekrar Türkçe okutulmasını talep eden yazılar yayımlanmaya başladı.⁸⁰ İhtilalin lideri ve daha sonra Cumhurbaşkanı olan Cemal Gürsel, Türkçe Ezan ve Kur'an arzusunu açıkça dile getirdi.⁸¹ Ancak Cemal Gürsel başkanlığında yapılan bir Komite toplantısında gerçekleştirilen bir açık oylamada, ezanın Türkçe okunması çoğunlukla reddedildi.⁸² Hatta MBK bildiri yayımlayarak ezanın ve Kuran'ın Türkçe okutulması gibi bir düşüncenin olmadığını açıkladı.

"Türkçe ezan/Arapça ezan" tartışması da bundan sonraki süreçte çok fazla gündeme gelmedi. Ancak son yıllarda bu tartışma tekrar alevlendi ve özellikle 28 Şubat sürecinde Türkçe Ezan ve ibadet tartışmaları yoğun bir şekilde gündeme taşındı.

SONUÇ

İbadet dilinin Türkçeleştirilmesi çerçevesinde 1932 yılında başlayan Türkçe ezan uygulaması, 1950 yılına kadar devam etmiş ve bu süreçte halkın devrimlere ve devrim yasalarına karşı fiili tavır gösterdikleri konulardan birisi olmuştur. Özellikle din adamlarının güdümünde hareket eden, kırsal kesimdeki

⁷⁸ Son Posta (18.06.1950).

⁷⁹ Hürriyet (17.06.1950).

⁸⁰ Osman Nuri Çerman, "Dinimizde Reform", Kemalizm, Sayı: 36, Kasım 1960, s. 4.

⁸¹ "Ezan Türkçe, Kur'an Türkçe okunmalı", Cumhuriyet (6.10.1960).

⁸² Haydar Tunçkanat, 27 Mayıs 1960 Devrimi (Diktadan Demokrasiye), Çağdaş Yayınları, 1996.

halk, muhtelif zamanlarda bu yasağı çiğnemiş ve Arapça ezan okumakta ısrar etmiştir. Türk halkının gerçekleştirilen diğer devrimleri destekleyip kabul etmelerine karşın, Türkçe ezan uygulamasında zorluklar yaşandığı, bu yasağın uygulanması ve ihlal edenlerin yakalanmasında güvenlik kuvvetlerine özellikle de jandarmaya çok iş düştüğü anlaşılmaktadır. Arapça ezan yasağını çiğneyenlerin geniş bir yelpazede yer aldığı, din adamlarının yanı sıra çoğunlukla hiçbir sıfatı olmayan sivil halkın bu yasağı çiğnediği gözlenmektedir. Türkçe ezan uygulamasında yaşanan bu sıkıntı ve direnç, Arapçanın, Peygamberin ve Kur'an'ın dili olarak görülmesinden ve dolayısıyla ibadet dilinin zorunlu olarak Arapça olması gerektiğine inanılmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca halka bu uygulamanın 'dini' bir nitelikten çok 'dil' boyutlu bir uygulama olduğu ve bunun dil devriminin kaçınılmaz bir sonucu olduğu yeterince anlatılamadığından, bu uygulama İslami kesim tarafından tepkiyle karşılanmıştır.

Türkçe ezan uygulaması sırasında yaşanan tartışma ve sıkıntılar, yasağın kalkması ile sona ermemiş, günümüze kadar devam eden bir süreçte gündemde kalmıştır. Konu siyasetçilere münakaşa ve propaganda malzemesi teşkil etmiştir. Dini çevreler Adnan Menderes'i ve Demokrat Parti'yi "ezan kahramanı" diye gösterirlerken, karşı taraf bu kararın o yıllarda başında İsmet Paşa'nın bulunduğu Cumhuriyet Halk Partisi'nin karşı koymasına rağmen alındığını söylüyor ve günümüzdeki irtica ve türban huzursuzluklarından da Adnan Menderes ile partisini sorumlu tutuyor.⁸³ Günümüzde yaşanan tartışmalarda irticai hareketlerin artmasında Arapça ezana dönüşün bir başlangıç noktası olduğu, bu kararın DP'nin Atatürk Devrimlerini sorgulayan tutumunun bir göstergesi olduğu,⁸⁴ Atatürk devrimlerinden ve laiklikten uzaklaşmanın ilk adımı olduğu⁸⁵ ve karşı devrimcilere verilmiş bir ödün olduğu⁸⁶ sıklıkla dile getirilmektedir.

Türkçe Ezan konusu, dil devrimi bağlamında ele alınan bir mesele olmaktan çok, muhafazakâr ve ilerici kesim arasında bir "haysiyet savaşı"na dönüşmüş ve sürdürülen bu savaşta iki tarafça bol bol kullanılan bir malzeme olmaya devam etmektedir. Türkçe ezan taraftarları, Ezanın Türkçe okunmasıyla

⁸³ Bardakçı, a.g.m.

⁸⁴ Kongar, a.g.m.

⁸⁵ Göktürk, a.g.m., ss. 44-45.

⁸⁶ Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Yener Karahanoğlu'nun, Tuzla'daki Deniz Harp Okulu Komutanlığı'nda düzenlenen "Ant içme / meç kuşanma ve 2006-2007 eğitim ve öğretim yılı açılış töreni'ndeki konuşması, Milliyet (30.9.2006)

dinin elden gitmediğine, bunun bir dil sorunu olduğuna ve ezanın Türkçe okunmasıyla halkın ibadetlerini daha istekle yapacağına karşı tarafı ikna etmeye çalışırken, Türkçe ezana karşı çıkan kesim de bunun bir dil meselesi olmadığını ve doğrudan dine bir müdahale olduğunu ileri sürmektedir.

KAYNAKÇA

- “Atatürk'ün cenaze namazı”, Hürriyet (10.11.1998).
- “Ezan 18 yıl Türkçe okundu”, Hürriyet (16.6.2000).
- “Ezan Türkçe, Kur'an Türkçe okunmalı”, Cumhuriyet (6.10.1960).
- Akşam (Muhtelif Sayılar).
- Akşin, Sina: “Atatürk'ün Dış Siyaset Modeli”, Çağdaş Türk Diplomasisi : 200 Yıllık Süreç, Sempozyum-Ankara 15-17 Ekim 1997, Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Atatürk'ün Nöbet Defteri, (der: Özel Şahingiray), Türkiye İş Bankası Yayını, Ankara, 1955.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1918-1937), III/124-125, T.T.K., 4. bas., Ankara, 1989.
- Atay, Falih Rıfkı: “Bursa Nutku Üzerine”, Dünya Gazetesi, (12.12.1966).
- Atay, Falih Rıfkı: “Bursa Nutku ve Gerçekler”, Milliyet (1.12.1966).
- Atay, Falih Rıfkı: Çankaya, Bates Atatürk Dizisi, 1961.
- Ayan, Hüseyin: “Bursa Nutku Aslında Stalin'e Aittir!”, Yeni İstiklal, Sayı: 225, (16.11.1966).
- Bardakçı, Murat: “Adnan Menderes'i suçlamaktan vazgeçin! Arapça ezanı DP ile CHP beraber serbest bırakmışlardı”, Hürriyet (11 Haziran 2006).
- Borak, Sadi: Atatürk ve Din, İstanbul, 1962.
- Bozdağ, İsmet: Zaferlerle ve Şereflerle Dolu Bir Hayat: Celal Bayar, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1986.
- Ceylan, Hasan Hüseyin: Din-Devlet İlişkileri, Cilt: 2, Rehber Yayıncılık, Ankara, 1990.
- Cumhuriyet (Muhtelif Sayılar)
- Çağatay, Neşet: Türkiye'de Gerici Eylemler (1923'ten Bu Yana), Ankara, 1972.
- Çerman, Osman Nuri: “Dinimizde Reform”, Kemalizm, Sayı: 36, Kasım 1960.
- Dündar, Can: "Atatürk Yaşasaydı", Yeni Yüzyıl (12.11.1995).
- Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivleri (E.G.M.A.), Muhtelif Belgeler.
- Erer, Tekin: “Ata'nın Bursa Nutku”, Son Havadis (18.11.1966).
- Ergin, Osman Nuri: Türk Maarif Tarihi, Cilt: 5, İstanbul, 1977.
- Fenik, Mümtaz Faik: "Ezana Dair" Zafer (17.06.1950).
- Gazeteci Mustafa Ekmekçi'nin Atatürk'ün yakın yaverlerinden Cevdet Tolgay ile yaptığı röportaj, Milliyet (1.12.1966).
- Gökalp, Ziya: Türkçülüğün Esasları, MEB Yayınları, İstanbul, 1990.
- Göktürk, Akşit: "Çağdaş Uygarlığın Türkçesi", Atatürk'ün Yolunda Türk Dil Devrimi, Topluçalışım, 17-18 Ocak 1981 Bildiriler-Toplularışmeler, (Ankara: TDK 1981), ss. 44-45.

- Hâkimiyeti Milliye (7.2.1933).
- Heyd, Uriel: Language Reform in Modern Turkey, Israel Oriental Society, Jerusalem, 1954.
- Hürriyet (Muhtelif Sayılar)
- İnan, Afet: Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998.
- Jaschke, Gotthard: Yeni Türkiye'de İslamcılık, (çev. Hayrullah Örs), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972.
- Kader (05.02.1949).
- Kongar, Emre: "Türkçe Ezanın Öyküsü", Emre Kongar'ın Resmi İnternet Sitesi, http://www.kongar.org/aydinlanma/2004/440_Turkce_Ezanin_Oykusu.php
- Kutay, Cemal: Atatürk "Bugün" Olsaydı, Cem Ofset Matbaası, İstanbul, 1994.
- Milliyet (Muhtelif Sayılar)
- On beşinci Yıl Kitabı, Cumhuriyet Halk Partisi Yayınları, Ankara, 1938.
- Öymen, Altan: Değişim Yılları, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2004.
- Özdemir, Emin: Dil Devrimimiz, TDK, Ankara, 1969.
- Pulur, Hasan: "Arapça ezan Türkçe ezan...", Milliyet (2.12.2004).
- Rustow, Dankwort A.: "Politics and Islam in Turkey: 1920-1935", in R. N. Frye (ed.): Islam and the West, The Hague, 1957, ss. 69-107.
- Sebilürreşad, Cilt: VI, Sayı: 82, Haziran 1950.
- Sencer, Muzaffer: Dinin Türk Toplumuna Etkileri, May Yayınları, İstanbul, 1974.
- Son Posta (Muhtelif Sayılar).
- Soysal, İlhami: "Mezhepler Tarikatlar", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: V, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- Şahingiray, Özel: "Açık Mektup", Son Havadis (5.10.1966).
- Talu, Ercümen E.: "Mübarek Ramazan", Son Posta (18.06.1950).
- Tarihe Bin Canlı Tanık, "Taş taşa değmeyince duvar olmaz", İçimizden Biri Ahmet Kaya, Milliyet-Pazar (10.8.2004).
- TBMM Zabıt Ceridesi, 16 Haziran 1950, Birleşim 9, Oturum 1.
- Tunaya, Tarık Zafer: İslamcılık Cereyanı, Baha Matbaası, İstanbul, 1962.
- Tunaya, Tarık Zafer: Türkiye'de Siyasi Partiler, Cilt: 3, Doğan Kardeş Bas., İstanbul, 1952.
- Tuncalp, Enver: Türk İslam Çocuklarının Şiirleştirilmiş Allah, Din ve Ahlak Bilgileri, Hakka Doğru Dergisi yayınları, 1950.
- Tunçkanat, Haydar: 27 Mayıs 1960 Devrimi (Diktadan Demokrasiye), Çağdaş Yayınları, 1996.
- Ulus (6.6.1950)

Ülker, Reşit: Atatürk'ün Bursa Nutku: Tanıklar ve Belgelerle, Cumhuriyet Gazetesi Armağanı, İstanbul, 1998.

Veli, Orhan: Şairin İşi: Yazılar, Öyküler, Konuşmalar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

Yeni Sabah (Muhtelif Sayılar)

Yücer, Rıza Ruşen: Atatürk'e Ait Birkaç Fıkra ve Hatıra, Şaka Matbaası, İstanbul, 1947.
Zafer (5.6.1950).

ÖZET

İbadet dilinin Arapça yerine Türkçe olarak seçilmesi, Tanzimat döneminden beri uzun süre takip edilen bir devlet politikasıydı. Kur'an'ın Türkçe'ye tercümesi bu alandaki ilk adım olarak görüldü, böylelikle insanlar daha rahat ibadet edebileceklerdi. Bu tercüme ilk defa 1932 yılında halka açık olarak okundu ve büyük yankı yaptı. İnsanları camiye davet mesajı olarak tanımlanan ezanın Türkçeleştirilmesi ise bu alandaki ikinci önemli adım olarak görüldü ve aynı yıl ezanın Arapça okunması yasaklanarak, Türkçe okunması zorunlu hale getirildi.

Bu karar halk arasında ferdi ve toplu tepkilere yol açtı ve bu yasa, halkın fiili olarak devrim ve devrim yasalarına karşı geldiği bir husus oldu. Bu yasaklama 18 yıl sürdü ve nihayet 1950 yılında Menderes hükümeti tarafından kaldırıldı. Bu karar Atatürk devrimlerine aykırı bir karar olarak görüldü ve 1960 darbesinin gerekçeleri arasında yer aldı.

Günümüzde Türkçe ezan konusu sık sık tartışmalara yol açmakta ve siyasi polemik konusu olmaya devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe Ezan, Arapça ezan, İbadet dilinin Türkçeleştirilmesi,

The Experiment of the Turkish Ezan within the context of Conversion of the Language of the Worship into Turkish and the Reactions to this Experiment

ABSTRACT

The replacement of Arabic with Turkish as the language for religious service was a policy which has been pursued for decades by the state, since the Tanzimat era. The translation of the Koran into Turkish was considered the first step in this field, so the people could worship easily. These translations were recited publicly in 1932, creating a sensation among many. The ezan -the message calling people to prayer in mosques- was assumed as the next step in Turkish worship and the announcement of ezan in Arabic was banned and the Turkish call made obligatory.

This decision caused serious individual and mass reactions of the people. This was one of the subjects on which the people attributed de facto against the

reforms and the reform laws. This prohibition continued for 18 years and was finally rescinded by the Menderes government in 1950. This decision was assumed an action against Atatürk reforms and added to the grounds of the 1960 military coup.

Nowadays the Turkish ezan subject has frequently brought about discussions and has been the origin of many political polemics.

Key Words: Turkish Ezan, Arabic Ezan, Conversion of the language of the worship into Turkish